

Szabó T. Attila

Változékonyság, változatosság, sokféleség, kiválogatás, megőrzés, fejlődés

(Variabilitás, variabilitás, diverzitás, szelekció, konzerváció, evolúció)

Hozzászólás Lampé László Gondolatok az orvosi helyesírásról című írásához és a hozzá kapcsolódó vitához

*Az evolúció elfelejt minden kudarcot (kihalás),
de emlékszik minden sikerre (túlélés)*
T. Dozhansky nyomán

Nem vagyok sem nyelvész, sem orvos – de mindkettő könnyen lehettem volna, ha szüleim szándékait követem. Ám biológus lettem, a változékonyság (*variabilitás*) és az ennek eredményeként létrejövő változatosság (a nemzetközi szakzó erre is a *variabilitás*, amely rögtön felhívja a figyelmünket nyelvünk árnyaló erejére), a változatosságból fakadó sokféleség (*diverzitás*), a sokféleséget gyengítő-gyapapító kiválogatás (*szelekció*), az ennek hatására bekövetkező fejlődés (*evolúció* – ide értve a népi, nyelvi és műveltségbeli fejlődést is!) kutatója. Tehát kissé „kakukktójásként” kontárkodom a magyar orvosi nyelv dolgaiba.

Abban a szerencsés helyzetben vagyok azonban, hogy már az 1970-es évek közepén kapcsolatba kerültem a magyar természettudományos kézikönyvírás és -kiadás akkoriban éppen 400 esztendőös hagyományával, és ennek kapcsán az első magyar orvosi nagymonográfia rekonstrukciójának kérdéseivel is. Tehát mint a nyelvi és kulturális evolúció, valamint tudománytörténet iránt is érdeklődő biológus, hozzászólásomat egy orvosi nyelvi vitához csak ebben az összefüggésben érzem némileg jogosnak és indokoltnak.

Megjegyzendő még, hogy eredetileg ezt a hozzászólást a szaknyelvi evolúció szemszögéből szerettem volna megírni, de a végső változatban erre a szándékra – terjedelmi okokból – csak a mottó utal, némileg a megnyugtató szándékával is a változatosság és a sokféleség miatt aggódóknak. Az immár hat évszázados magyar orvosi szaknyelvi evolúció körvonalazása önálló tanulmányt kíván.¹

További szerencsés körülmény, hogy a Magyar Orvosi Nyelv felelős szerkesztője (és mindenese), Bősze Péter jóvoltából megismerhettem a Lampé László vitacikkéhez érkezett hozzászólások egy részét, így tehát ezek is befolyásolhatták észrevételeimet, mivel ezekből a hozzászólásokból is ki tudtam emelni a véleményem formálásában fontos részeket. Ami a technikai megoldásokat illeti, legalábbis a folyóirat elektronikus változatában, mivel a szövegszerkesztők gyorskereséssel pillanatok alatt azonosítani tudják a hozzászóló figyelmét helyeslőleg, hiányérzettel vagy éppen kétkedőleg megragadó szövegrészeket, itt talán elegendő lesz csupán a kulcsszavak felsorolása – az átolvasott szövegtetek sorrendjében (LL = Lampé László, BM = Berényi Mihály, GCS = Gaál Csaba, NÉ = Németh Éva, VCs = Varga Csaba, VJ = Vincze Judit).

Végül még egy technikai kérdés. Ehhez a hozzászóláshoz két olyan melléklet is tarozik, amely messze meghaladja a műfaj szokásos kereteit, ezért aligha szerkeszthető be a folyóirat

1 Szabó [T.] A., 1978/1979. *Melius Péter: Herbárium*. Kriterion Könyvkiadó, Bukarest. Szabó T. A., 1993. *Váradi Lencsés György (1530–1593): Egész orvosságról való könyv azaz Ars medica* (digitális kézirat); elektronikus adattár formájában: *Ars Medica Electronica*, CD-ROM, BTE, Gramma, Budapest–Kolozsvar–Szombathely–Veszprém, 2000. Félreértések elkerülése végett: itt és a továbbiakban az *Erdélyi Magyar Szótörténeti Tár* nyomtatott változatával kapcsolatos Sz.T. A.-hivatkozások nem e sorok írójára – aki csak az első négy kötet természettudományi munkatársa volt – hanem id. Szabó T. Attila munkásságára utalnak).

nyomatott változatába. Helye lehetne viszont az elektronikus formában, mert futó áttekintésük is meggyőzhet bárkit arról: minden bizonnyal sok gyógyító – de Váradi Lencsés György (1530–1593) egészen bizonyosan – már félezer évvel ezelőtt is felelősen és tudatosan nyúlt a magyar orvostudomány egyik legfontosabb eszközehez: a magyar orvosi nyelvhez.

AZ ELSŐ SZAKASZ LEGYEN A LELKESEDÉSÉ ÉS A HELYESLÉSÉ

LL: Gondolatmenetével általában egyetérték, a javasolt megoldásokkal úgyszintén. A következőkben ezek közül – meglehetősen önkényesen – kiemelnék néhány kulcskifejezést: „Elismeréssel figyelem”; „könnyítésre”, „egységesebb irányelvekre volna szükség”; „vetített képek szövegeiben látni a legkifejezettebben az összevisszaságot”; „az orvosi helyesírás a magyaros írásmód felé tolódik; ezt az irányvonalat segíteni, biztatni kellene”; „*hem-* előtag”; „*-gráfia* utótag”; „*a-logia*, *-lógia* változattól a hosszú magánhangzós formát választanám”.

„Minden mást magyarosan”: szívem szerint ezt a mondatot – kissé régiesen – úgy írnám, hogy *Minden mást magyar módra*, hiszen az angolok sem úgy hivatkoznak ránk, amikor átveszik a magyar írásmódot a vezető szakfolyóiratok hivatkozási jegyzékben, hogy *Hungarian like citation*, hanem egyszerűen *Hungarian citation*. A „magyarosch” felhangokról itt nem is beszélve.

További kiemelések: *Hyper-*, *hypo-*: „magyar szövegkörnyezetben: *hiperfunkció*, *hipofunkció*”. A *stress* – *stressz* iskola-példa, talán amolyan magyar orvosi szaknyelvi állatorvosi ló is lehetne. Minden külön szószaporítás helyett: a hivatalos magyar (tehát elvileg hitelt érdemlő) hírforrás – az MTI (<http://eletmod.transindex.ro/?hir=11038>) – írta, hogy a japán nyelvben ez a leggyakrabban használt idegen szó. És nincs arról vita, hogy „japánosan” (azaz japánul, japán írással) írják-e, vagy sem. Ráadásul van hozzá némi közünk nekünk, magyaroknak is. Bővebb tájékoztatást lásd a szlovákiai magyar Selye János Egyetem (<http://www.selyeuni.sk/index.php/hu/bemutakozas.html>) és Selye János Gimnázium (<http://www.sjg.komarno.sk/rolunk/mult/mult.htm>) honlapjain, bár némiképp jellemző módon egyik honlap sem közöl részleteket névadójáról, a stresszfogalom magát magyarul (is) valló megteremtőjéről. – A lényegre visszatérve: miről is vitatkozunk?

BM: „microbiológiai gyorsdiagnostica”, „bántóan tömény anakronizmus”; „rendszerint nevetek [...] kizárólag latinul írjuk”. Bár itt hozzátenném: ha van közkeletű magyar nevük, akkor magyarul is oda lehetne még ezeket (indokolt esetben) írni.

GCs: „ahány kiadó, ahány szerkesztőség, annyi szokás”; „egy könyv végső nyomdai munkálat előtti példányában a lapoknak csak a jobb oldalát nézem” [a szövegszerkesztők elválasztási hibái miatt]; „számítógépes helyesírási javítás(i) programot szerkeszteni az orvosi nyelvre”.

NÉ: „miért ennyire konzervatív a szerző?”. Vajon valóban tud(ós)-é, vagy csak tudálékos(kodik) ez a szerző? „a tudás demokratizálódása[val] [...] egyre több [...] ismeretet tekintünk az általános műveltség részének”. És ez is egy ok arra, hogy a fogalmakat beépítsük (helyes)írási rendszerünkbe.

VCs: „sohasem jutott eszembe *chromosomát*, *chromatographiát* stb. írni”. Nekem se jutott volna, ha nem foglalkoztam volna Gelei József méltatlanul elfeledett (vagy inkább: a liszenkői időkben szándékosan elfelejtett) korszakjelző munkájával, *A chromosomák hosszanti párosodása és e folyamat örökléstanai jelentősége* című 1910-es években írt, de csak a háború után, 1921-ben megjelent – és ma egyre többek által méltatott – értékes monográfiájával. Ez itt azért érdemel említést, mert jól jelzi azt, hogy az élettudomány (*biológia*) hamarabb „magyarodott” meg, mint az orvostudomány (*medicina*), bár a tudományterületek megnevezésére éppen ennek a fordítottja igaz.

VJ: Mind a 10 pontjával lényegében egyetérték, de az első mondatát túlzónak érzem: a kapuk csak a magyar nyelvi öntudattal rendelkező orvosok fejében nyitottak, és hogy ez mennyire általános, azt (nem lévén orvos) nem tudom felmérni.

A MÁSODIK SZAKASZ LEGYEN A HIÁNYÉRTÉKÉ

LL: *Fetális*: a *fetális* latin átírata *foetalis* volt, tehát a magyaros(abb) átírás *fötális* volna.

Digitális: ez nehezebb eset. A *digitális* – bár számítástechnikailag is egy anatómiai ősfogalomból (ujj) ered – egy *digitális digitálisvizsgálat* jellegű szövegkörnyezetben bizony igényelne némi kis helyesírási megkülönböztetést. Ez egyébként jó példa arra is, amikor a szövegkörnyezet egyenesen megköveteli az idegen és magyar szakszó váltogató használatát. Nem is szólva a gyógyszereszek vagy szivgyógyászok *digitális*száról, az ujjakra illő gyúszívúvirágról (*Digitalis*) vagy egy olyan – szakmailag korántsem elképzelhetetlen – mondatról, amelyben valamennyi jelentésnek szerepe lehet.

Funkcionális: „Olvasható [...] *functionalis*, *funkcionalis*, *funkcionális* formában” – pedig ebben az esetben mennyivel többet mond a magyar *működési/működésű*, valamint a *strukturális* helyett a *szerkezeti*.

Praenatalis: *prenatalis*, *prénatális*, *praenatális*, *prenatális*. Kiejtéskövető magyarítások miatt a *prénatális* volna a helyes (*a* és *e* hang nem lévén az indoeurópai nyelvekben), ráadásul – *horribile dictu* – ez még az összmagyar orvostársadalom körülbelül egyhatodát kitevő ausztriai, németországi, romániai, szerbiai, szlovákiai stb. magyar orvosok számára is teljesen természetes ejtőmód.

-gráfia: Folytatva az indoeurópai nyelvekben hiányzó hangokra vonatkozó gondolatmenetet – valójában a *táhi* ~ *brádi* típusú írásmód volna a helyes a *tahi* ~ *brádi* helyett. Elismerem, ez ma még nagyon szokatlan, de nem szokatlanabb,

mint számunkra az 1900-as évek szakmai helyesírása. Mindenek eljöhethet még az ideje. Csak ki kell várni.

-lógia: A hosszú hangok – legjobb tudomásom szerint – a finnugor nyelvi örökség szerves és sajátos részei (teljesen függetlenül a mai magyar népességben kétségtelenül meglévő más irányú – genetikai – örökségektől). Aligha volna ma már szerkesztő, aki például a *biológia* szót ma *biologia* formára javítaná. De ugyanezekkel a szerkesztőkkel még – a Magyar Tudomány tapasztalatából tudom – nehéz ma elfogadtatni a *genóm*, *genómika*, *személygenómika*, *egyedi genómika* írásmódot. Az angolmán magyar genetikusokról nem is beszélve. A kérdés a magyar orvosi nyelv szempontjából a szó legszorosabb értelmében „jövőbemutató”.²

BM: „nem lesz többé pénisz [...] csak hímvesző”: Ha már magyarítunk, érdemes – legalább lehetőségként – még a globalizáció korában is figyelni „haladó hagyományainkra”. Ugyanis a középkori tudományosság egyik tabutémája (*tabu* = női *szeméremtest*, maori nyelven, ha helyesen tudom) éppen a magyar orvosi nyelv születése idején szűnt meg tabu lenni. Ez a téma külön tanulmányt érdemelne, ugyanis a Lencsés-féle orvosi nagymonográfia elektronikus feldolgozásában közel félezer – pontosabban 450 – találat vonatkozik a *szeméremtestre*. Igaz ugyan hogy ebből csak három szót kimondottan a *férfiszeméremtest*ről, és ebből is csak egy annak *vessző* formájáról (ez az egy viszont igen érdekes, mert háromnapos halottra vonatkozik).

A *szeméremtest* az Erdélyi magyar szótörténeti tár hivatalos iratokban, levelezésekben fennmaradt adatai szerint a XVI. század óta „hivatalosított” szakkifejezés. Hogy ezek milyen hangulatúak, arra talán elég mindjárt az első – egy marosvásárhelyi, 1640-ben lejegyzett – hivatali vallatási jegyzőkönyv egy részletét idézősíteni a *csattogat* címszóból.³

Kötetszám:	2
Lapszám:	43
Magyar nyelvű értelmezés:	csattogatva lapogat
Román nyelvű értelmezés:	a plesni mereu ușor
Német nyelvű értelmezés:	(knallend) schlagen
Felbukkanás éve:	1640
Forrásjelzet:	Mv; MvLt 291, 233a/51a átírásban
Első példamondat:	Azt hallottam Gagyí Jánostól, hogy ez a Nagy Péterné, Nagy Istvánné s Molnár Istvánné Szentgyörgyön ittak ...ott megrészegedtek, ...felfogták az szeméremtesteket, csattogatták, mondották egymásnak, hogy szebb az enyém ugyan aranyos.

Vagy itt egy másik, nem kevésbé pajzán adat, az 5. találat a 15-ből, az *elkínzott* címszóban:

Kötetszám:	2
Lapszám:	1016
Magyar nyelvű értelmezés:	elgyötört
Román nyelvű értelmezés:	schinguit
Német nyelvű értelmezés:	abgequält
Felbukkanás éve:	1812
Forrásjelzet:	Héderfája KK; IB. Bali Borbára (22) grófi konyha-szolgáló vall.
Első példamondat:	A Groffné ... meg ragadta a Groffnak titkos Tagját és azt fatsargatván azt mondta, hogy leszakasztja ... hallottam efelett még aztis beszélteni, hogy a Groffné a vaskalánnyal megakarta sütni a Groff Ur eő nsga ... már mondott és elkínzott szemérem Testét.

Ha viszont valaki ezek után itt azt vetné ellen, hogy a *pénisz*nek egykor és most általában annyi köze sincs a szeméremhez, mint a *vessző*höz, hát nem tudom, miként védeném álláspontomat, miszerint: a *férfi-* és a *női szeméremtest* a magyar orvosi szaknyelvben legalább lehetőségként és sok évszázados korára való tekintettel is – mint szakszó – védendő „reliktum”.

GCs: Javaslatként fogalmazódik meg: „a nemzetközi [szakkifejezéseket] (terminus technicusokat) latinus formában kellene írni”.

VJ: „vannak betegségnevek, anatómia nevek, orvosi beavatkozások, amelyeknek van magyar megfelelője, fordítása, ne féljünk azokat váltakozva használni, nem lesz tudománytalan a munkánk”. Itt bizony helye lett volna egy hivatkozásnak a fél évezredes magyar orvosi szaknyelvi hagyományokra valahogy ilyenformán: *úgy, mint Lencsés György tette már az 1500-as években*.

A NEGYEDIK SZAKASZ LEGYEN A NEHEZTELÉSÉ

LL: *Eliminál, pulzus* stb.: „az angolból átvett szavak [...] magyaros írásmódra váltás[á]t itt is javasolni kellene”: Az *elimination* – *elimináció* szakkifejezést az előbbieken már hivatkozott Lencsés György orvosi monográfiája valóban nem ismeri. Viszont az Erdélyi magyar szótörténeti tár Rétyi Péter 1720-ból keltezett levelére hivatkozva ’kiküszöbl’ értelemben idézi a következő mondatot: [*orvosom*] *igen lenta Curával igyekszik eliminálni [...] aszt az irtózatoss böfögéseket*”.⁴ És itt a böfögést kiküszöblő lassú gyógyítás gyakorlata aligha angol gyökerű.

2 Brand, A. 2009. Personal genomics. Integrative genomics, personal-genome tests and personalized healthcare: the future is being built today. *European Journal of Human Genetics* 17: 977–978; doi:10.1038/ejhg.2009.32; published online 4 March 2009.

3 Szabó T. A., Kósa F. és mts. 2005. *Erdélyi magyar szótörténeti tár*. Szák-Táv, Akadémiai Kiadó, Budapest, Erdélyi Múzeum Egyesület, Kv., XII. kötet, 324–326, illetőleg világhálós szemelvények az *Erdélyi magyar elektronikus szótörténeti tárban* a <http://emsz.db.iif.hu/cgi-bin/emsz.cgi> honlapon, ahol erre a szóra keresve 15 adatra bukkanunk. A világhálón csak a példamondatok mezőben lehet *szemérem**, *szeméremtest** formában keresni, mert az adattár készítésekor, 1989–1990-ben a Tárnak még csak az első négy kötete jelent meg nyomtatásban a *Házsongárd* címszóig bezárólag. Az adatbázisban fellelhető esetleges hibákra és következtelenségekre szolgáljon – ha nem is mentségül, de – magyarázatul, hogy igen viharos történelmi és nem kevésbé nehéz élethelyzetben és még a digitálisadatbázis-építés hőskorában – 20 évvel ezelőtt – épült, jó 10 éve egyszer már idegen kezek átépítették, és már ismét nagyon megérett a frissítésre.

4 Szabó T. A. és mts. 1978. *Erdélyi magyar szótörténeti tár – Cs–Elsz*, Kriterion Könyvkiadó, Bukarest, IV: 981.

Pulsus – *pulzus*: ez az orvosi szakkifejezés kitűnő példa orvosi szaknyelvünk történeti forrásainak hiányos feltárására az Erdélyi magyar szótörténeti tár egyébként példátlanul gazdag kötetében is. Ugyanis erre a szóra a Tár, illetőleg annak elektronikus mutatványa (<http://emsz.db.iif.hu/cgi-bin/emsz.cgi>) egyetlen adatot sem idéz.⁵ Ugyanakkor Lencsés György már hivatkozott orvosi nagymonográfiájának elektronikus adattárában 29 adatot találunk a pulzusra *pulsus*, *pulsusokat*, *pulzus*, *pulzusa*, *pulzusra*, *pulzusere* és származékai formájában.

Sajnos, az adatbázis átírási szempontjai nem teszik lehetővé a különböző írásformák gyors és biztos elhatárolását – amit ez esetben (az elektronikus adattár szerkesztőjeként) magam is nagyon sajnállok. Vélhetően ekkor még általában latin (de biztosan nem angol) hatásra *pulsus* formában írták és ejtették ezt a szakkifejezést. Álljon itt erre egyetlen (véletlenül általunk átíratlan) példa:⁶

Keresett szavak: pulsusokat

Keresősor: puls*

Rekordok száma, amelyekben ezek a szavak előfordulnak: 1

Kötet címe: Emberi testnek betegségről való orvosságok

Fejezetcím:[Gyomor, máj, lép, belek]

Magyar alfejezet: Gilisztákról az belekben

Magyar témacím: [Apróféle giliszta]

Latin témacím: Ascarides

Szélcím: Gömbölyű gilisztákról való orvosságok

Receptszám: *1839

Ezzel az pomagranátban valóval kend meg az szívet, az, köldökét, vakszemit, orra likait és az pulsusokat, megcsodálkozol rajta, ez orvosság mit cselekezik (I. 194b).

GCs: „senkinek nem jut eszébe az angolból átvett fogalmakat magyarosítani”. Ez még az orvosi nyelvre sem igaz, az orvosi „e-velezére” (*to /write/ E-mails*) és az orvosok tolltáiraiban (*pen drive*) lapuló szövegekre pedig éppenséggel nem.

Végezetül egy – a hozzászólásokban méltatlanul mellőzött – kérdésről: az egybeírás-különírás és a kötőjeles írás kérdéséről is essék szó. Az egybeírás-különírás vitájában az (alapvetően angolszász szellemű) szövegszerkesztők a különírásra buzdítanak, a magyar nyelv lehetőségeit viszont az egybeírással tudjuk jobban kihasználni, és ez a számítógépes keresőprogramok szempontjából is kimondott előny. Ugyanakkor a szövegszerkesztők számára az összetett szavakból álló hosszabbnál hosszabb magyar és nemzetközi szakkifejezések gyakran komoly hibalehetőségeket rejtenek, szedéskor vagy szerkesztéskor megoldhatatlan feladatokat okoznak. Ezt a nagyon is gyakorlatias szempontot ideje volna minden akadémiai szaknyelvi bizottságnak (mondjuk pl. a számítástechnikusok egységes ajánlásai alapján) komolyan mérlegelni véleményem szerint egyértelműen a kötőjeles írásmódok javára.

„Jól s szépen az ír, aki tüzes ortológus és tüzes neológus egyszersmind, s egységben és ellenkezésben van önmagával.” (Kazinczy Ferenc)

5 Szabó T. A., Vámszer M. és mts. 2000. *Erdélyi magyar szótörténeti tár Or–P*. Akadémiai Kiadó, Budapest, Erdélyi Múzeum Egyesület Kolozsvár, X. kötet, 1039.

6 Szabó T. A. 1993/2000. *Lencsés György (1530–1593), Ars Medica - Egész orvosságról való könyv*, Gyulafehérvár (digitális kézirat). Szabó T. Attila 2000. *Ars Medica Electronica*, Budapest–Kolozsvár–Szombathely–Veszprém. Keresés: AMED Adatbázis, BTE Gramma (3. lemez), *Ars Medica Electronica* 2009.07.23. 19:56:09.